

Pilotprojekt:

„Restorative Justice‘ in der Ukraine: Die (fehlende) Aufarbeitung des Sowjetunrechts von 1991 bis heute“

Пілотний проект:

„Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні: (відсутність) дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні“

Pilot Project:

„Restorative Justice in Ukraine: (Not) Coping with Soviet State Crimes from 1991 until Today“

Working Paper Nr. 5 A / Публікація матеріалів № 5 A

Євгеній Ткаченко

Відновне правосуддя в контексті захисту прав кримськотатарського народу як корінного народу України

(Restorative Justice in the Context of Protecting the Rights of the Crimean Tatar People as Indigenous People of Ukraine)

Березень 2025 р.

Зміст:

Анотація

Вступ

1. Кого слід відносити до корінних народів? Правовий статус корінних народів України
2. Історія трагедії кримськотатарського народу та зусилля щодо реабілітації прав цієї етнічної групи в радянський період
3. Реабілітація кримськотатарського народу з моменту проголошення незалежності України до окупації Криму Росією у 2014 році
4. Становище кримських татар після 2014 р.

Висновки

Інформація про автора

Анотація

У Конституції України та національному законодавстві гарантуються права корінних народів, які розглядаються як автохтонні етнічні спільноти, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України. На жаль, у середині ХХ ст. народності Криму, особливо кримські татари, зазнали з боку радянської влади насильницького переселення з місць свого історичного традиційного проживання, яке в наші часи було визнано актом геноциду. І лише в часи незалежної України представники кримськотатарського народу отримали повноцінно можливість повернутися в місця свого історичного проживання у Криму. Ці процеси супроводжувалися з необхідністю відновлення їх правового статусу і вирішення державною владою та владою автономії питань, пов'язаних з громадянством, реституцією, земельними питаннями, культури, мови і релігії. Саме тому метою статті є розглянути цю проблематику. Крім того, у роботі звернуто увагу на проблеми забезпечення прав кримськотатарського народу після окупації Росією Криму у 2014 р.

Ключові слова: реабілітаційне правосуддя, корінні народи, права корінних народів, кримські татари, реституція, права людини

Вступ

Метою гуманітарної політики держави в багатонаціональному суспільстві є створення умов для повної реалізації мовних, етнічних і релігійних прав кожної людини. Україна, задекларувавши на конституційному рівні себе як демократичну правову державу, створює умови для рівного розвитку та активної участі громадян у суспільному, економічному, політичному, духовному та культурному житті незалежно від їхньої мови, етнічного походження чи релігійної приналежності. Важливим елементом державної гуманітарної політики є забезпечення прав мовних, етнічних і релігійних меншин в Україні.

За даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 року, до національних меншин України належать:

- Росіяни – понад 8 мільйонів осіб,
- Білоруси – 275 тисяч,
- Молдовани – 258 тисяч,
- Кримські татари – 248 тисяч,

- Болгари – 204 тисячі,
- Угорці – 156 тисяч,
- Румуни – 151 тисяча,
- Поляки – 144 тисячі,
- Євреї – 103 тисячі,
- Вірмени – 99 тисяч,
- Греки – 91 тисяча,
- Татари – 73 тисячі,
- Роми – 47 тисяч та інші.

Найменшою етнічною групою є караїми. Загалом в Україні проживають представники 161 етнічної групи.

Що стосується кримських татар, то станом на 2014 рік в Україні проживало близько 300 000 їх представників. Варто зазначити, що протягом тривалого часу до 2014 року українська держава не могла визначитися зі статусом кримськотатарського народу – розглядати його як національну або етнічну спільноту чи як корінний народ.

Лише у 2014 році, в трагічних умовах початку окупації Криму, Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», якою українська влада гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу, а також захист і реалізацію права кримськотатарського народу на самовизначення у складі суверенної та незалежної Української держави.

1. Кого слід відносити до корінних народів? Правовий статус корінних народів України

У науковій літературі та міжнародному праві корінні народи розглядаються як народи, що стикаються з колонізацією чи завоюванням, і тому виявилися меншістю (або «непередбачуваною» частиною населення) у державі, що утворюється домінуючою групою (титульною нацією)¹. Іншим можливим характерним фактором, що відрізняє корінні народи як групу, є архаїчність способу життя та ведення господарства, що призводить до

¹ James S. Anaya. *Indigenous Peoples in International Law*. Second Edition. – Oxford University Press, 2004. – p. 3; Daes E. I. A. *An overview of the history of indigenous peoples: self-determination and the United Nations* //Cambridge Review of International Affairs. – 2008. – Т. 21. – №. 1. – P. 8.

того, що в економічному плані корінні народи не можуть протистояти конкуренції з домінуючим групами населення, які використовують сучасні методи виробництва. В науковій літературі та законодавстві країн також можна зустріти такі категорії як аборигенні чи автохтонні групи населення.

Більшість країн Південної Америки – це країни з корінним (аборигенним) населенням, але доля корінних народів у них різна: у Болівії і Гватемалі корінні народи становлять 2/3 загальної кількості населення, у Перу і Еквадорі – близько 40%, у більшості інших країн – від 5 до 20%, у Бразилії – менше 1%. Під впливом індіанських рухів і міжнародного права у конституціях цих країн з'явилися норми щодо прав цих корінних народів, у тому числі і норми щодо положення їх мов. Конституція Панами (1972 р.) перша серед конституцій країн Латинської Америки закріпила положення про регіональну автономію декількох груп індіанців і визнала їх право навчатися двома мовами. Пізніше Аргентина і Перу на субрегіональному рівні розробили закони, у яких також визнають право індіанців на територію, мову і культуру². Так, у Перу кечуа, аймара та інші аборигенні мови є офіційними в зонах, де вони переважають (ст. 44 Конституції). У конституціях Колумбії, Еквадору та Венесуели мови і діалекти етнічних груп визнано офіційними на їх території. Конституція Федеративної Республіки Бразилія 1988 р. проголошує офіційною мовою країни португальську (ст. 13). Крім того, на конституційному рівні закріплюється, що держава зобов'язується сприяти проявам народної індіанської, афробразильської культури та інших культур, які беруть участь у національному культурному процесі (ст. 215). Окрема глава (VIII) Бразильської конституції спеціально присвячена правовому статусу індіанців. До неї входить дві статті. За індіанцями визнаються соціальна організація, звичаї, мови, вірування й традиції, а також їх початкові права на землі, які вони традиційно займають. Законодавство щодо прав корінних народів існує також у Канаді, Австралії, Малайзії та інших країнах. Окремо на конституційному і законодавчому рівні у Фінляндії, Швеції³ та Норвегії закріплюється права у сфері культури, мови, освіти такої корінної народності, як саамі⁴. Так, згідно з Конституцією Фінляндії саамі як найдревніші мешканці країни (як і цигани та інші групи) мають право оберігати і розвивати свою мову і культуру. Право саамі використовувати свою мову в

² Абашидзе А. Х., Ананидзе Ф. Р. Правовой статус меньшинств и коренных народов. Международно-правовой анализ. – М. : Изд-во Рос. Ун-та дружбы народов, 1997. – С. 154.

³ Див. Исаев М. А. Основы конституционного строя Швеции: учеб. пособие / М. А. Исаев. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, кафедра конституцион. права. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 192 с. С. 187-189.

⁴ Васильева Т. А. Правовой статус этнических меньшинств в странах Западной Европы. *Государство и право*. 1992. №8. С. 140.

державних органах регулюється законом. У 1991 р. у Фінляндії було прийнято Акт про саамську мову, відповідно до якого саамі, які проживають у провінції Лапландія, можуть використовувати рідну мову в центральних державних органах і установах, у судах, у контактах з омбудсманом при розгляді питань, що зачіпають їх інтереси. Відповідно до Акта про дитячі заклади (1978 р.) муніципалітети повинні забезпечувати можливість дітям відвідувати дитячі заклади, де розмовляють їх рідною мовою – фінською, шведською, саамською⁵.

В Росії відповідно до Закону «Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ» від 16 квітня 1999 р. корінними малочисельними народами визнаються народи, які проживають на територіях традиційного розселення своїх предків, що зберігають традиційний спосіб життя, чисельність яких в Росії складає менше 50 тисяч осіб і такі, що усвідомлюють себе самостійними етнічними спільнотами⁶. До них належать корінні народи Півночі, Сибіру та Далекого Сходу.

Ставлення до проблем корінних народів стало поступово змінюватися лише з початком активних дій самих корінних народів щодо захисту своїх прав. Початком до цього руху став візит делегатів американських індіанців на Паризьку (Версальську) мирну конференцію в 1919 р., коли вони привселюдно заявили про себе всьому світу. Починаючи з 1921 р в рамках Міжнародної організації праці (МОП) проводилися дослідження з проблем становища трудящих корінного населення. Ці зусилля призвели, зокрема, до прийняття в рамках МОП Конвенції про примусову працю 1930 р., Конвенції про вербування працюючих з корінного населення 1936 р., Конвенції про трудові договори працюючих (корінного населення) 1939 р.⁷ Перший всеосяжний міжнародно-правовий акт був прийнятий в рамках МОП 5 червня 1957 року у вигляді Конвенції про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, ведучого племінний і напівплемінний спосіб життя в незалежних країнах (Конвенція № 107), яка в 1989 р. була переглянута і на її основі була прийнята Конвенція про корінні і які ведуть племінний спосіб життя народи в незалеж-

⁵ Пешперова И. Ю. Права национальных меньшинств и их защита в рамках Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). СПб.: Издательско-торговый дом «Летний сад», 2001. – С. 79.

⁶ О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации URL: duma.consultant.ru/doc.asp?ID=60305.

⁷ Anaya James, S. (2004). *Indigenous Peoples in International Law, Second Edition*. Academic. Oxford University Press. P. 31.

них країнах (Конвенція № 169) (це є ключовими міжнародними документами щодо захисту прав корінних народів)⁸. У преамбулі Конвенції № 107 звернуто увагу на положення груп населення, ще не інтегрованих в відповідні національні товариства, в яких вони жили, і на соціальні, економічні або культурні умови, які не дають їм повністю скористатися правами, які мають інші групи населення. У Конвенції № 107 вживаються два поняття: «захист» і «інтеграція», що доповнюють один одного. Захист виражається в двох формах: постійної і тривалої. Перша форма захисту, обмежена за часом, застосовується в ситуаціях, коли існує «необхідність спеціального захисту». Така потреба існувала, коли відповідні групи населення ще не досягли рівня інтеграції, що дає їм можливість користуватися перевагами загальних законів суспільства, до якого вони фактично належать. Тривала форма захисту пов'язана з принципом недискримінації, який посилює зобов'язання прийняти освітні заходи серед інших груп національної спільноти з метою виключити неприязнь, яка може існувати щодо цих груп населення. За корінними народами визнається право колективної або індивідуальної власності на що знаходяться в їх первинному володінні землі. Проте корінні народи можуть бути переміщені з земель, які вони займають, якщо цього вимагають міркування національної безпеки або інтереси національного економічного розвитку. При такому силовому переміщенні повинна проводитися компенсація, тобто корінним народам повинні бути надані інші землі, за якістю порівнянні з їх споконвічними землями. Конвенцією № 107 враховується небезпека, яку може уявити переоцінка цінностей і переформатування інститутів даного населення, якщо вони не можуть бути відповідним чином замінені за згодою зацікавлених груп, корінним народам має бути дозволено зберігати тільки ті власні звичаї і інститути, які є несумісними з загальнодержавним правопорядком або цілями інтеграційних програм країни. Методи соціального контролю, які використовують корінні народи, і звичаї, що стосуються покарання, повинні використовуватися відповідно владою і судами, але тільки «в межах, сумісних з інтересами загальнодержавними» і «з правопорядком країни». «У міру можливості» треба вживати заходів для збереження рідної мови або місцевої мови, але необхідно передбачити поступовий перехід до національної мови або до однієї з офіційних мов країни.

Важливим кроком закріплення прав корінних народів у міжнародному праві стало прийняття 13 вересня 2007 р. Декларації ООН «Про права корінних народів», розробка

⁸ Anaya James, S. (2004). *Indigenous Peoples in International Law*, Second Edition. Academic. Oxford University Press. P. 58.

якої тривала 20 років. Важливим внеском Декларації у системи міжнародного захисту корінних народів була її увага саме до колективних прав цієї етнічної групи. Перед її прийняттям групові права були погано захищені міжнародним правом: вважалося, що визнання прав індивідуальних прав є достатніми для захисту прав, що впливають на колективні інтереси (наприклад, права на культуру)⁹. В документі окремо проголошуються колективні та індивідуальні права корінних народів: право на самовизначення; право на автономію чи самоврядування в питаннях, які стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ; право зберігати й зміцнювати свої самобутні політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інституції; право на громадянство; право на життя, фізичну та психічну цілісність, свободу та особисту безпеку, право не бути підданими примусовій асиміляції або знищенню їхньої культури; корінні народи не можуть примусово бути виселеними із своїх земель чи територій; право дотримуватись та відроджувати свої культурні традиції та звичаї; право виявляти, практикувати, розвивати і передавати свої духовні та релігійні традиції, звичаї та обряди; право відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свої історії, мови, усні народні традиції, філософії, системи писемності та твори літератури; право встановлювати та здійснювати контроль за своїми освітніми системами та освітніми інституціями з рідною мовою викладання у такий спосіб, який відповідає їхній культурній традиції навчання та засвоєння знань; право започаткувати свої власні засоби масової інформації своєю рідною мовою та отримувати доступ до всіх видів засобів масової інформації, які не належать корінним народам, без будь-якого виду дискримінації; право без будь-якого виду дискримінації на поліпшення економічних та соціальних умов їхнього життя, включаючи, зокрема, такі галузі, як освіта, зайнятість, професійно-технічна підготовка та перепідготовка, забезпечення житлом і безпечним довкіллям, охорона здоров'я і соціальне забезпечення та інші.

У Конституції України теж згадується про права корінних народів. Так, у ст. 11 встановлюється, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів України. У 2021 р. було прийнято Закон «Про корінні народи України». В цьому Акті корінний народ України визначається як автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не

⁹ Gargett, Andy. (2013). The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. A Manual for National Human Rights Institutions. p. 10.

має власного державного утворення за межами України. Тривалий час у науковій літературі не було єдиної точки зору які ж етнічні групи слід відносити до корінних народів України. Деякі дослідники доводять навіть, що кримські татари не є корінним народом в Криму¹⁰. Інші автори навпаки пропонують віднести до корінних народів як росіян, білорусів, угорців, словаків, молдован, кримських татар, караїмів і кримчаків, так і тих, хто переселявся на незаселені території Південної України в XVIII – XIX ст. і мешкають на освоєних ними землях, тобто болгар, греків, албанців, сербів і гагаузів¹¹. Найбільш розповсюдженою точкою зору серед фахівців є, те що до корінних народів України слід відносити кримськотатарський (за даними перепису населення 2001 р. – їх проживає близько 250 тис. осіб), караїмський (за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживали 1196 караїмів) та кримчацький (за даними перепису населення 2001 р. в Україні проживало 406 кримчаків) народи. Саме ця точка зору знайшла своє закріплення в Законі про корінні народи, в якому визначається що корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки. Слід наголосити, що України тривалий час не визнавала за цими етнічними групами статус корінних народів. Лише у складний період 2014 р. (20 березня) Верховною Радою України було прийнято Постанову №1140-VII «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української держави», в якій гарантувала збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу¹². Також слід наголосити, що серед представників гагаузької етнічної групи досить поширеною є точка зору, що вони також належать до корінних народів. Зокрема про це зазначила під час інтерв'ю – опитування керівниця гагаузької національної культурної організації Ольга Кулаксіз. Гагаузів наприкінці дев'ятнадцятого століття переселили у Бессарабію (Буджак), на південь сучасної України і південь сучасної Молдови Молдови. Сьогодні одна частина, живе в Молдові. Вона створила свою Gagauz Yeri — автономну область, а інша — в Одеській області (близько сорока тисяч)¹³.

¹⁰ Алексеев В., Терехов В. Татари Крыма – аборигены или пришельцы. *Журналист*. 1997. №44. С. 4.

¹¹ Петков В.П., Петков С.В. Питання наукової розробки проблеми правового статусу національних меншин в Україні. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. 1998. №2. С. 56.

¹² Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української держави : Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 р. №1140-VII. *Офіційний вісник*. 2014 р., № 26, стор. 9, стаття 761.

¹³ Гагаузи в Україні: історія, побут, мова і «Заповіт» Шевченка гагаузькою. URL: https://risu.ua/gagauzi-v-ukrayini-istoriya-pobut-mova-i-zapovit-shevchenka-gagauzkoyu_n142331#goog_rewarded.

В Законі про корінні народи гарантується право на самовизначення у складі України, в межах якого вони вільно здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток, мають право на самоврядування в питаннях, що належать до їхніх внутрішніх справ тощо. Корінні народи України мають право на рівний правовий захист. Будь-яка дискримінація корінних народів України при реалізації ними своїх прав забороняється. Також корінним народам гарантуються культурні права, які проявляються через можливості на дотримання, відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини. Вони мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури. Через представницькі органи вони мають право створювати свої медіа. Через свої представницькі органи вони мають право визначати пріоритети і розробляти стратегії з метою здійснення свого права на розвиток, яке полягає у розробці та реалізації державних та регіональних програм. Корінні народи України мають право на доступ до фінансової, технічної, благодійної та гуманітарної допомоги від іноземних держав, міжнародних організацій, юридичних і фізичних осіб. Також їм гарантується фінансове забезпечення діяльності представницьких органів, що відбувається за рахунок державного бюджету України за окремою бюджетною програмою.

В цьому аспекті варто згадати про Закон про освіту, який гарантує навчання кримськотатарською мовою на всіх рівнях освіти, а також про гарантування у національному законодавстві мовних прав кримських татар в сфері книговидання та інформаційному просторі тощо також гарантуються державою.

Слід також наголосити на роботі Конституційної комісії у 2015-2016 роках, яка займалася питаннями змін до Конституції щодо перегляду правового статусу Кримської автономії. Зокрема, було запропоновано переглянути її характер та розглядати автономію як національну автономію у складі України з широкими правами кримськотатарського народу.

До речі, під час інтерв'ю представники Меджлісу кримськотатарського народу висловили думку, що якби Україна ухвалила такі законодавчі норми ще в 90-х роках минулого століття, то не відбулося б так званої «Кримської весни» та окупації півострова.

2. Історія трагедії кримськотатарського народу та зусилля щодо реабілітації прав цієї етнічної групи в радянський період

У 1944 році, після звільнення Криму Радянською армією, Сталін і Берія ухвалили рішення про примусове виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини, яке було здійснене 18-21 травня 1944 року до Центральної Азії.

Етнічна чистка проводилася Народним комісаріатом державної безпеки СРСР за наказом Йосипа Сталіна відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року. Згідно з офіційними даними, загалом було депортовано 191 044 кримських татар у віддалені регіони Радянського Союзу, переважно до республік Центральної Азії. Щоб зібрати речі, давали 15-20 хвилин. Офіційно кожна сім'я мала право взяти з собою до 500 кг багажу, однак реально дозволяли забрати значно менше, а іноді – взагалі нічого. Людей вантажівками відвозили до залізничних станцій. Звідти на схід відправили майже 70 ешелонів з наглухо зачиненими товарними вагонами, що були переповнені людьми. Під час переїзду загинули близько 8 000 людей, більшість з яких – діти і літні люди. Найпоширеніші причини смерті – спрага і тиф.

Причиною депортації стало сфабриковане звинувачення радянською владою всіх кримських татар у співпраці з Третім Рейхом. Під час виселення та в перші роки після нього загинуло від 27% (за офіційними даними НКВС) до 46,2% депортованих¹⁴. Однією з причин історики називають і інші, неофіційні причини переселення. Серед них – той факт, що кримські татари історично мали тісні зв'язки з Туреччиною, яку СРСР у той час розглядав як потенційного суперника. У планах Союзу Крим був стратегічним плацдармом на випадок можливого конфлікту з цією країною, і Сталін хотів перестрахуватися від можливих саботажників і зрадників, якими він вважав татар. На користь цієї теорії свідчить також те, що з прилеглих до Туреччини кавказьких районів переселяли й інші мусульманські етноси: чеченців, інгушів, карачаївців і балкарців¹⁵.

Звісно, більшість дослідників цієї трагедії доводять, що головною метою депортації була остаточна русифікація, або, точніше, детатаризація Криму – повне усунення ко-

¹⁴ Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та матеріалів НАН України. Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів СБ України; Кам'янець-Подільський державний університет. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України, 2004.

¹⁵ Депортація кримських татар: як і чому СРСР вчинив злочин проти корінного народу URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cx8qjx3pgego>.

рінного населення з півострова з метою створення абсолютно нового суспільства. Це суспільство формувалося з переселенців, які прибували до Криму з різних регіонів СРСР, особливо з півдня Росії, та зазнавали інтенсивної пропаганди для створення моделі «ідеального радянського суспільства».

За даними відділу спецпоселень НКВД СРСР, у листопаді 1944 року у вигнанні опинилися 193.865 кримських татар: з них в Узбекистані – 151.136, Марійській АРСР – 8.597, Казахській РСР – 4.286 осіб. Решту розподілили «для використання на роботах» до Молотовської, нині Пермської (10.555), Кемеровської (6.743), Горьківської (5.095), Свердловської (3.594), Іванівської (2.800) та Ярославської (1.059) областей РРФСР¹⁶.

У радянський період перша спроба реабілітації кримськотатарського народу була здійснена рішенням Президії Верховної Ради СРСР у 1967 році.

Зокрема, Указом № 493 від 5 вересня 1967 року «Про громадян татарської національності, які проживають у Криму» визнавалося, що «після звільнення Криму від нацистської окупації у 1944 році факти активної співпраці певної частини татар, які проживали в Криму, з німецькими загарбниками були безпідставно приписані всьому татарському населенню Криму». Цим указом скасовувалися рішення державних органів у частині, що містила звинувачення проти «громадян татарської національності, які проживають у Криму», однак при цьому наголошувалося, що вони «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік».

Одразу після цього було ухвалено постанову Президії Верховної Ради № 494, у якій зазначалося, що «громадяни татарської національності ... та члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до чинного законодавства про працевлаштування та паспортний режим». Проте пункт про «паспортний режим» містив приховану пастку, адже передбачав створення адміністративних перешкод для повернення до Криму.

До кінця вересня 1967 року на півострів прибуло близько 2.000 кримських татар, але майже ніхто з них не був офіційно зареєстрований. Таким чином, даний указ не вирішив кримськотатарську проблему, а лише імітував її врегулювання.

¹⁶ Інформаційні матеріали до Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу (18 травня) та Дня пам'яті жертв політичних репресій (19 травня) URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-zhertv-genocydu-krymskotatarskogo-narodu-18-travnya-ta-dnya-pamyati-zhertv-politychnyh-represiy-19-travnya>.

Представники кримськотатарського народу наголошують, що ця постанова фактично не забезпечила можливостей для повернення кримськотатарського народу на рідні землі.

Ті, хто повертався, змушені були поселятися у Херсонській області або Краснодарському краї, тобто в регіонах, що межують із Кримом. Ті, хто намагався жити безпосередньо у Криму, піддавалися переслідуванням з боку КДБ або стикалися з нестерпними умовами життя – наприклад, їм не надавали роботу або відмовляли у реєстрації на півострові.

Лише наприкінці 80-х років радянська влада припинила створювати перешкоди у процесі повернення кримськотатарського народу на його історичні землі.

Слід наголосити, що лише після окупації Криму у 2014 році Українська держава нарешті визнала депортацію кримських татар із Криму у 1944 році геноцидом кримськотатарського народу та встановила 18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу (Постанова Верховної Ради України 2015 року).

3. Реабілітація кримськотатарського народу з моменту проголошення незалежності України до окупації Криму Росією у 2014 році

Після проголошення незалежності України у 1991 р. кримські татари почали повноцінно повертатися на півострів. І станом на 2013 рік їхня частка у населенні Криму становила майже 14%.

Слід наголосити, що попри декілька спроб законодавчо врегулювати проблеми відновлення прав депортованих осіб, лише після окупації Криму у квітні 2014 р. було прийнято Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»¹⁷.

З якими *проблемами* стикалися представники кримських татар під час реабілітації їхнього правового статусу та відновлення прав як корінного народу автономії?

По-перше, проблема з отриманням громадянства України кримськими татарами. Основні труднощі були пов'язані з бюрократизацією процедури повернення та надання громадянства.

¹⁷ Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою: Закон України від 17 квітня 2014 року № 1223-VII *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 26, ст. 896.

Зокрема, отримання дозволу на імміграцію вимагало відмови від попереднього громадянства Узбекистану, Казахстану, Таджикистану тощо.

Крім того, деякі представники кримськотатарського народу були апатридами, тобто особами без громадянства. В цьому аспекті, слід наголосити, що лідери кримськотатарського народу підкреслювали, що українське керівництво завжди прикладало значні зусилля до розв'язання проблеми громадянства України для депортованих та членів їхніх родин в Криму¹⁸.

Водночас, за інформацією Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, попри те, що процедура натуралізації є простою, на практиці виникала низка труднощів.

По-перше, багато раніше депортованих осіб прибували без оригіналів свідоцтв про народження, доказів сімейних зв'язків або документів про депортацію. Оскільки держава не надає безоплатної правової допомоги таким особам, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) продовжувала надавати допомогу у зверненнях до органів реєстрації актів цивільного стану та інших державних установ для отримання необхідних документів.

По-друге, навіть за наявності всіх необхідних документів, дрібні помилки у написанні або транслітерації спричиняли серйозні проблеми. Власники таких документів змушені були звертатися до органів влади або судів у країні свого попереднього проживання/громадянства, щоб виправити неточності.

По-третє, близько восьми відсотків раніше депортованих осіб стикалися з проблемами оформлення документів для натуралізації через неточності в документах, які вони привезли з країни свого попереднього проживання¹⁹.

Крім того, станом на 2013 рік близько 500 представників кримськотатарського народу залишалися особами без громадянства, хоча фактична кількість таких осіб була значно більшою.

По-друге, це проблема відновлення права на землю та майнових прав представників кримських татар у Криму.

¹⁸ Кримськотатарська проблема і роль держави в її розв'язанні URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/875226.html>.

¹⁹ Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. Оцінка потреб. Серпень 2013 р. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/110113.pdf>.

Слід зазначити, що це питання залишалося найгострішою політичною та гуманітарною проблемою Кримської автономії протягом десятиліть після повернення кримських татар.

Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин аналізував цю проблему та зазначав, що коріння земельних суперечок лежить як у депортаціях за національною ознакою в 1940-х роках, так і у нездатності офіційних механізмів вирішити проблеми масового повернення.

Повернення відбувалося хвилями, і кожна хвиля кримських татар, які поверталися в Україну, стикалася з різними умовами адаптації та інтеграції.

Остання основна хвиля повернення відбулася в останні роки існування СРСР у рамках масштабної державної програми переселення, оголошеної наприкінці 1989 року Державною комісією у справах кримських татар. Влада планувала побудувати близько 80 поселень в економічно відсталих районах Криму та залучити кримських татар до роботи в колгоспах. Однак ця централізована та надмірно бюрократизована програма несподівано зіштовхнулася з серйозними труднощами: банкрутство та розпад СРСР; значна кількість кримських татар, які поверталися самостійно, поза межами державної програми.

Багато кримських татар, незадоволених повільним виконанням державної програми, почали повертатися самостійно та будувати несанкціоновані поселення.

Разом з тим за кілька років понад 200.000 кримських татар повернулися на свою історичну батьківщину, попри несприятливі соціальні, економічні та політичні умови в Україні у 90-х роках минулого століття.

Через відсутність правової бази та широкої державної програми, основний тягар інтеграції кримських татар від самого початку ліг на плечі місцевої влади, яка не була готова до такого виклику.

Минуло кілька років, перш ніж нова українська влада змогла представити національну програму репатріації кримських татар.

Допоки така програма не запрацювала, раніше депортовані кримські татари масово почали самовільно селитися на території Кримського півострова та створювати компактні поселення²⁰.

Щодо цієї проблеми варто згадати Постанову Кабінету Міністрів України 2004 року «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання».

Цей документ передбачав, що їх поселення мають бути забезпечені водопостачанням, а раніше депортовані особи повинні отримати одноразову виплату в розмірі не більше 30 місячних мінімальних заробітних плат (близько 2900 доларів США станом на 2009 рік) для будівництва житла.

Згідно з офіційними даними уряду України, з 1991 року з бюджету було витрачено близько 1,2 мільярда гривень (150–300 мільйонів доларів США) на забезпечення потреб раніше депортованих осіб.

Також, слід наголосити, що за оцінками різних правозахисних організацій, кримські татари, які поверталися з Узбекистану, витрачали в середньому 550 доларів США на людину на переїзд і транспортування особистих речей.

Значна частина цих витрат мала бути компенсована після завершення процесу натуралізації раніше депортованих осіб. Однак у період з 1999 по 2011 рік компенсацію отримали лише 23.202 депортовані особи, що становило приблизно 16% від загальної кількості кримських татар, які отримали українське громадянство в цей період.

Проблема землі тісно була пов'язана зі складною політичною ситуацією в Криму. Адже вирішення земельних проблем кримських татар значно ускладнювала несприятлива політична та соціально-економічна ситуація у кримському суспільстві.

Проросійські сили завжди розглядали численних кримських татар, які прибували до Криму та були переважно переконаними прихильниками української державності, як додатковий тягар і нових політичних опонентів.

Відносини між раніше депортованими особами та російськомовною спільнотою Криму завжди були напруженими та позначеними високим рівнем недовіри.²¹

²⁰ Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. Оцінка потреб. Серпень 2013 р. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/110113.pdf>.

²¹ Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації (Аналітична доповідь Центру Разумкова) (2009) URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD109_2009_ukr.pdf.

За даними Меджлісу кримськотатарського народу, кримські татари, повертаючись до Криму, не могли претендувати на свої історичні землі, особливо на Південному узбережжі, і змушені були шукати альтернативні варіанти в інших місцях.

Насамперед вони селилися навколо великих міст, таких як Сімферополь і Бахчисарай, або в таких районах, як Білогірський, Первомайський, Кіровський і Радянський.

Таким чином, раніше депортовані особи відчували себе не лише позбавленими своїх предкових земель, але й поставленими в економічно не вигідне становище порівняно з рештою населення Криму. Після масового повернення кримських татар на початку 1990-х рр. їм було заборонено селитися у ці економічно найбільш привабливі і цікаві з точки зору перспектив розвитку регіони Криму²².

Найгарячішою проблемою взаємин кримськотатарського народу з державною владою та автономною владою було питання самозахвату земель. Отже, проблема самовільного захоплення землі, відома в Україні як «самозахоплення», стала для Криму специфічним явищем, яке є наслідком як неконтрольованого процесу повернення кримських татар, так і реальної чи уявної несправедливості у розподілі землі.

За різними джерелами, у Криму існувало понад 50 несанкціонованих поселень кримських татар. Багато раніше депортованих осіб будували житло за власний рахунок без жодного офіційного дозволу, часто створюючи компактні поселення.

Багато з цих поселень згодом були легалізовані владою постфактум. Самозахоплення також було формою протесту проти несправедливості та непрозорого розподілу землі на півострові.

У значній мірі це явище було зосереджене на околицях Сімферополя, де його складовими були пікети, гасла та постійна присутність активістів на захоплених територіях, які отримали назву «поля протесту».

Прикладом таких конфліктів може бути випадок у 2006 р., коли мешканці селища Партеніт заблокували трасу, тим самим не пустили у селище біля 600 машин кримських татар, які проводили автопробіг-реквієм вшанування пам'яті жертв політичних репресій.

²² Sergey V. Kurbatov Репатріація у контексті міжетнічних стосунків: кримські татари в Україні URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/04/89-96__no-2__vol-13__2006__UKR.pdf.

Як зазначив селищний голова, мешканці вважали, що кримські татари можуть здійснити самозахват²³.

Фактично за ініціативи влади автономії Верховною Радою у 2007 було ухвалено закон про відповідальність за самозахоплення земель, який.

Цей етап ознаменувався операціями з виселення та зіткненнями між кримськими татарами та українськими правоохоронними органами. Найвідоміший інцидент стався під час силового знесення будівель на плато Ай-Петрі у листопаді 2007 року, коли близько 1 тис. бійців спецпідрозділів міліції зіткнулися з сотнями кримських татар, які намагалися перешкодити знесенню своїх житлових і комерційних будівель²⁴.

Позиція влади коливалася між репресивними та примирливими заходами, але в більшості випадків віддавала перевагу останнім. Загалом і в цілому, за винятком силових операцій 2007 року, українська влада та влада автономії завбачливо утрималися від прямого зіткнення з учасниками самозахоплення із застосуванням сили та визнали, що в таких діях є конфлікт.

Станом на 2010 р. в Криму, за даними Республіканського комітету із земельних питань, майже шістнадцять тисяч людей самовільно захопили близько тисячі триста гектарів землі. Приблизно 70% з цих людей – кримські татари, які повернулись з місць депортації на батьківщину, 30% – представники слов'ян²⁵.

Вважаємо, що українська влада, зокрема у питанні відновлення прав представників кримськотатарського народу, повинна була діяти так, як це було запроваджено в країнах Балтії.

Зокрема, йдеться про впровадження реституції в Латвії, яка передбачала повернення нерухомості колишнім власникам, у яких вона була відібрана за часів радянського режиму, або їхнім нащадкам.

Нерухомість могла бути повернена повністю або частково за бажанням власника. Також була можливість отримати грошову компенсацію відповідно до державної оцінки.

²³ В Криму самозахватами занято 1300 гектаров земли URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/413559-v-krymu-samozahvatami-zanyato-1300-gektarov-zemli>.

²⁴ На Кримських татар спустили тысячу озброєних бійців «Беркуту» URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2007/11/6/3314143/>.

²⁵ Самозахоплення в Криму https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/02/100205_crimea_land_ns.

Колишні власники та їхні нащадки також за бажанням могли отримати аналогічні об'єкти нерухомості чи земельні ділянки в інших місцях.

Старі правила щодо права власності вже незалежної Латвії, не дивлячись на десятиліття її окупації, все ще пам'яталися та цінувалися. Основоположним принципом справедливості стала реституція, яка повертала майно початковим власникам та їхнім законним спадкоємцям, що в основному легітимізувало їхні права.

Реституція сільськогосподарських угідь і нерухомості була проведена швидко та з великим успіхом. Для її реалізації було ухвалено два взаємопов'язані закони – «Про денационалізацію домоволодінь» та «Про повернення домоволодінь законним власникам», які були прийняті Верховною Радою Латвійської Республіки 30 жовтня 1991 року і набули чинності у 1992 році.

Перший закон визнав недійсним декрет Верховної Ради Латвійської РСР від 28 жовтня 1940 року «Про націоналізацію великих будинків» та всі нормативні акти, видані на його основі. Також скасовувався декрет від 14 березня про передачу маєтків поміщиків, великих землевласників та куркульських господарств у державний фонд, а також усі інші декрети про націоналізацію домоволодінь окремих фізичних осіб.

Другий закон відновлював права колишніх власників будинків, чиє майно було вилучене на користь держави або юридичних осіб будь-яким способом протягом усього радянського періоду в Латвії, незалежно від поточного громадянства цих осіб.

Питання повернення власності законним власникам передавалося у компетенцію муніципалітетів.

Згідно з даними Центрального статистичного управління Латвії, з 1992 по 2002 роки було денационалізовано або повернуто попереднім власникам:

- 10 321 житловий будинок,
- 78 тисяч квартир (8% від загальної кількості житлових одиниць),
- 3,6365 мільйона квадратних метрів житлової площі (6,6% загальної житлової площі).

У цих квартирах проживало 220 тисяч осіб, що становило 10% населення Латвії²⁶.

²⁶ Кугель М. «Историческая справедливость» в действии: латвийская денационализация и ее социально-экономические последствия. «Неприкосновенный запас». 2020. № 133 (5). https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyuy_zapas/133_nz_5_2020/article/23002/.

Дійсно, запровадження такої практики сприяло б декомунізації суспільного життя в Україні загалом.

По-четверте, тісно пов'язаною з проблемою повернення земель кримським татарам до 2014 р. була проблема їх соціально-економічної адаптації та соціальної підтримки. Як зазначають дослідники, обмежена фінансова підтримка з боку влади була дуже болючою для кримських татар. Більшість з них опинилася без особистих коштів не тільки через знецінення заощаджень, а й унаслідок масового безробіття. У 1999 р. 72,6% опитаних кримських татар не були працевлаштовані. Причому лише 23,4% з тих, хто відповіли на питання «Яку роботу хотіли б мати?», очікували роботу за спеціальністю, а 53,3% або хотіли робити просто високооплачуваної, або були ладні погодитися на будь-яку з постійним заробітком або таку, що давала б змогу прохарчуватися. Поряд з безробіттям найбільш болючими для себе проблемами кримські татари вважали бідність (63,9%), відсутність житла (42,2%)²⁷.

Наступною проблемою є питання забезпечення політичного представництва народу в органах публічної влади. Як зазначає Е. Бекіров, головним досягненням України у цьому питанні стало сприяння розвитку органів самоврядування кримськотатарського народу. Так, у червні 1991 року відбувся Другий Курултай кримськотатарського народу, який більшість кримських татар вважає своїм представницьким органом. Курултай формується з 250 делегатів, яких обирають місцеві громади строком на п'ять років.

Курултай, у свою чергу, обирає виконавчий орган – Меджліс кримськотатарського народу (Мілли Меджліс), до якого входять 33 члени. Меджліс виконує рішення Курултаю та представляє інтереси кримськотатарської громади між сесіями Курултаю.

Окрім загальнокримського Меджлісу, існують 250 місцевих меджлісів, об'єднаних у 22 регіональні меджліси.

Разом з тим багато представників кримськотатарського народу вважають, що після того, як 18 травня 1999 року більш як 30.000 кримських татар здійснили марш на Сімферополь на відзначення 55 роковин депортації 1944 року, це вплинуло на те, що Президент України підписав указ про створення консультативної ради з питань кримськотатарського населення при Президентові України, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу на чолі з його головою Мустафою Джамілевим. Саме цю дату ця етнічна група розглядає

²⁷ В.О. Котигоренко. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. С. 79.

як визнання Меджлісу дефакто головним представницьким органом, що виражає інтереси кримськотатарського населення.

Крім того, серед посадових осіб і державних службовців у Криму частка кримських татар у 2009–2012 роках становила приблизно десять відсотків, що менше їхньої частки у загальній чисельності населення Криму. Слід наголосити, що головними причинами недостатнього рівня врахування потреб в участі у політичному житті були обмежене представництво кримських татар в органах влади, позбавлення їх можливості вирішувати проблемні питання через референдуми та упереджене ставлення місцевої влади до їх прав і потреб.

Наступною проблемою, яка потребувала рішення є проблема з розвитком національної мови, культури та релігії.

Відповідно до статті 10.1 Конституції Автономної Республіки Крим, ухваленої у 1998 році, «поряд із державною мовою [українською] забезпечується функціонування та розвиток, використання і захист російської, кримськотатарської, а також мов інших етнічних груп».

Разом з тим, фактично російська мова залишалася домінуючою у всіх сферах життя Криму.

Крім того, понад 95% кримських міст і населених пунктів, які раніше мали татарські назви, були перейменовані в російському стилі, і їхні історичні назви не були повернуті.

Пропозиції використовувати історичні назви поряд із сучасними зазвичай відхилялися владою.

Культурні ініціативи

Щодо культури, було реалізовано кілька ініціатив для відродження мов і культур національних меншин. Кримськотатарська бібліотека імені І. Гаспринського у Сімферополі проводила заходи на підтримку кримськотатарської культури та мови.

Щодо освіти. 16% учнів кримськотатарського походження навчалися кримськотатарською мовою, 39% вивчали її як окремий предмет.

Кількість учнів, які вивчали інші мови раніше депортованих народів, була ще нижчою – менше 0,3% від загальної кількості учнів у 2012/2013 навчальному році.

У 2013 році результати підсумкових іспитів у кримських школах демонстрували таку ситуацію: 92% учнів обрали російську мову, 7,5% – українську, жоден учень не складав іспити кримськотатарською мовою.

Відсутність бажання чи можливості місцевої влади фінансувати освіту мовами національних меншин часто призводила до викривлених освітніх практик, коли батьки самостійно шукали альтернативні джерела фінансування. Основні проблеми у викладанні мов раніше депортованих народів у Криму: брак кваліфікованих учителів, що є наслідком недостатньої підготовки педагогічних кадрів; проблеми з забезпеченням підручників, особливо кримськотатарською мовою. Разом з тим, за даними Міністерства освіти стан навчання і вивчення кримськотатарської мови на 2013 рік був доволі високим. Зокрема, на момент окупації в Криму здобували освіту 208 тис. 536 учнів. З них російською мовою навчалося 189 тис. 132 учні чи 90,7%, українською мовою – 13 тис. 589 осіб (6,5%), кримськотатарською – 5.551 осіб (2,7%). В 2013 році 7 шкіл Криму здійснювали повний цикл навчання українською мовою, 15 шкіл - кримськотатарською мовою, окрім того, діяли кілька шкіл із навчанням обома мовами. Кількість класів у Криму відповідно до мови навчання розподілялася у такий спосіб: 875 класів – з українською мовою, 384 – з кримськотатарською, 8.965 класів – з російською. З усіх учнів в Криму російську мову як предмет вивчали 206 тис. 866 дітей (99,2%), кримськотатарську мову – 18 тис. 20 (8,6%)²⁸.

4. Становище кримських татар після 2014 р.

Україна надає матеріальну, фінансову та організаційну підтримку кримськотатарській національній спільноті. Крім вище зазначених заходів, Україна за останні роки здійснила низку кроків щодо підтримки культури мови корінного народу Криму. Так, у лютому 2021 року Президент України видав Указ «Про окремі заходи, спрямовані на деокупацію та реінтеграцію тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». У квітні 2021 року український уряд схвалив Концепції розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки, а Міністерство реінтеграції ініціювало проєкт Національного корпусу кримськотатарської мови. Зокрема, це стосувалося переселення татар, які залишили територію автономної республіки (за даними представників Меджлісу – близько 30.000 осіб) до інших регіонів України, значна частина з яких проживала в

²⁸ За три роки кількість учнів у Криму, які навчаються українською, зменшилась у 36 разів <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2220496-za-tri-roki-kilkist-ucniv-u-krimu-aki-navcautsa-ukrainskou-zmensilas-u-36-raziv.html>.

Генічеську (Херсонська область). На жаль, після окупації Херсонської області, зокрема Генічеську, у 2022 р., ці кримські татари знову змушені перебувати під владою Росії. Місцеві жителі повідомляють про випадки викрадень та незаконних затримань представників кримськотатарської громади. Викрадених часто утримують без будь-яких підстав, а родичі не отримують жодної інформації про місцеперебування їхніх близьких. Зокрема, численні випадки затримань відбуваються без будь-яких юридичних підстав, часто без жодних пояснень чи наданих доказів «провини» затриманих. Декілька відомих в регіоні представників кримськотатарського народу вже ув'язнені і перебувають в російських в'язницях та колоніях²⁹.

Слід наголосити, що представники кримськотатарського народу представлені в органах влади України, зокрема у вищих ешелонах. Зокрема, народні депутати Джебраїлов і Чубаров, а також Умеров, який обіймає посаду міністра оборони України в нинішній складний період. Що стосується становища кримських татар в окупованому Росією Криму.

І хоча у 2014 р. Президентом Росії був виданий Указ про реабілітацію депортованих народів в Криму³⁰, але становище кримських татар на теренах півострову погіршилось. Зокрема, що стосується гуманітарної політики, перш за все освіти, то кількість учнів, які отримують освіту кримськотатарською мовою скорочується. Так, у 2017-2018 навчальному році на півострові працювало 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання. Ще в 31 школі діяли 133 класи з кримськотатарською мовою навчання, де вчилися 1.879 учнів. Проте у 2022 р., хоча шкіл у Криму побільшало, відкрилась навіть ще одна кримськотатарська у Сімферополі, але класів з викладанням рідними мовами поменшало. Кримськотатарських – на 14³¹. Рада Європи повідомляла у 2022 році, що школи в Криму намагаються «наповнювати школярів і школярок відчуттям російського патріотизму та ідентичності ціною їхньої приналежності до кримськотатарської спільноти». За інформацією Ради Європи, нова навчальна програма зображає Крим історично російським, тим самим ставлячи під сумнів спадок кримськотатарського населення, як корінного народу півострова.

²⁹ Азовський Д. Стала відома кількість кримськотатарських політв'язнів в окупованому Криму: серед них багато татар з Генічеського району <https://henichesk.rayon.in.ua/news/730976-stala-vidoma-kilkist-krimskotatarskikh-polityvazniv-v-okupovanomu-krimu-sered-nikh-bagato-tatar-z-genicheskogo-rayonu>.

³⁰ Див. Указ Президента Российской Федерации от 21.04.2014 г. № 268 «О мерах по реабилитации армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов и государственной поддержке их возрождения и развития». Kremlin.ru.

³¹ Українську витиснули, кримськотатарській приготуватися. Як із кримських шкіл вичавлюють вивчення «державних» мов <https://investigator.org.ua/ua/topnews/258984/>.

Особливо ганебною є політика переслідування представників Меджлісу та кримських татар, які не згодні з політикою Росії в Криму щодо корінного народу. Так, 26 квітня 2016 года Верховний суд Республіки Крим відніс Меджліс до екстремистських громадських об'єднань і заборонив його діяльність на території РФ³².

Багато представників кримськотатарського народу стали жертвами переслідування з боку правоохоронних органів окупаційної влади.

Першою жертвою окупаційної влади став кримський татарин Решат Аметов, який вийшов на одиночний пікет проти анексії Криму.

Після цього його закатували невідомі особи поблизу Білогірська. Посмертно йому було присвоєно звання Героя України.

Зникнення активістів у Криму

Однією з найгучніших справ, пов'язаних із зникненнями людей у Криму, є справа Ервіна Ібрагімова.

У ніч на 25 травня 2016 року Ервін став черговою жертвою насильницького викрадення на території анексованого півострова.

Останній раз його зафіксували камери відеоспостереження біля одного з магазинів у Бахчисараї. На відео чітко видно, як люди у формі окупаційної дорожньої патрульної служби зупинили автомобіль Ібрагімова, витягли його з машини та силоміць посадили в інший автомобіль, після чого зникли.

Протягом понад 7 років доля активіста, члена виконавчої ради Світового конгресу кримських татар і члена регіонального Меджлісу залишається невідомою.

Політичні переслідування кримських татар та українців у Криму.

Окупаційна влада заарештувала, засудила та піддавала тортурам багатьох кримських татар та українських активістів, зокрема: Едем Бекіров, Сервер Мустафаєв, Наріман Джеллал, Ленійє Умерова, Аппаз Халілов, Сейран Салієв,

Справа «Едема Бекірова»

Історія Едема Бекірова починається 12 грудня 2018 року о 8:30 ранку, коли його задержали на КПВВ «Чонгар».

³² Суд из-за экстремизма запретил меджлис крымскотатарского народа. Интерфакс (26 апреля 2016).

13 грудня суддя Київського районного суду Сімферопольської окупаційної адміністрації Валентина Камініна заарештувала Бекірова на два місяці, звинувативши його за ч. 2 ст. 222 та ч. 2 ст. 222.1 Кримінального кодексу РФ.

Бекіров тривалий час перебував у слідчому ізоляторі без необхідної медичної допомоги. Сім'я Бекірова домоглася дозволу на передачу ліків, проте на той момент його стан значно погіршився – він був інсулінозалежним, мав ампутовану ногу, цукровий діабет, шунти в серці та довгий список важких хвороб. Доля Бекірова вирішилася у 2019 році. 7 вересня 2019 року його обміняли разом з іншими політичними в'язнями, зокрема: Олегом Сенцовим, Володимиром Балухом, Олександром Кольченком, Павлом Грибом та іншими.

ЄСПЛ про справу Едема Бекірова

11 червня 2019 року Європейський Суд з прав людини ухвалив рішення у справі кримськотатарського активіста Едема Бекірова, якого в Криму звинувачували у незаконному зберіганні боєприпасів і вибухівки. Суд постановив негайно перевести його до лікарні. Репресії проти незалежних адвокатів у Криму. За понад 10 років анексії Криму щонайменше 13 незалежних адвокатів зазнали різних форм переслідувань, зокрема: незаконні обшуки, погрози, арешти, позбавлення адвокатської ліцензії.

Останні випадки: Олексій Ладін – заарештований у жовтні 2023 року, перебував 14 днів під вартою. Окупаційна поліція Криму вимагає позбавити його адвокатської ліцензії. Лілі Геміджі – у серпні 2022 року вона та низка інших правозахисників були позбавлені ліцензії на адвокатську діяльність.

Висновки

1. У Конституції України (ст. 11) згадується про права корінних народів: держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів України. У науковій літературі та міжнародному праві корінні народи розглядаються як народи, що стикаються з колонізацією чи завоюванням, і тому виявилися меншістю (або «непередбачуваною» частиною населення) у державі, що утворюється домінуючою групою (титульною нацією). У Законі про корінні народи, в якому визначається що корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

– їх проживає близько 250 тис. осіб), караїмський (за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. В Україні проживали 1196 караїмів) та кримчацький (за даними перепису населення 2001 р. в Україні проживало 406 кримчаків) народи.

2. Історія трагедії кримськотатарського народу

Це ще один приклад злочинів, вчинених радянською владою, що відображає її «справжнє» ставлення до людини та людської гідності.

Права окремих національних і етнічних груп розглядалися не як засіб самовизначення, а як право на існування загалом.

Метою такої політики щодо кримськотатарського народу було перетворення населення півострова на «потрібну» та «ідеальну» з точки зору Радянського Союзу, покірну російськомовну спільноту.

Лише з початком Перебудови, розпадом СРСР та проголошенням незалежності України представники цього етносу отримали можливість повернутися на свої історичні землі.

Повернення кримських татар до Криму, процеси їхньої реабілітації та відновлення прав супроводжувалися серйозними гуманітарними проблемами. Серед ключових питань: громадянство цих осіб, повернення майна та земельне питання, залучення кримських татар до повноцінної участі в політичному житті як автономії, так і України в цілому, відродження та розвиток культури, мови та релігії. Безперечно, ці процеси супроводжувалися соціальною напругою та конфліктами з іншими національними групами Криму, особливо з російськомовним населенням. Слід наголосити, що Україна створила відповідні законодавчі та соціальні умови для повернення й інтеграції кримських татар, відіграла роль арбітра у цих конфліктах, намагаючись примирити всі національні та мовні групи регіону. Водночас, сучасний погляд на події так званої «Російської весни» та позиція кримських татар щодо цих подій свідчать про те, що Україна мала зайняти більш рішучу позицію у захисті кримськотатарського народу. Зокрема, йдеться про: інтеграцію кримських татар у населення автономії та українське суспільство в цілому, реституцію їхнього майна, створення умов для розвитку культури та мови, визнання кримських татар як корінного народу Криму, закріплення їхнього права на самовизначення у місцях компактного проживання тощо.

3. Після 2014 року Україна кардинально змінила підхід до законодавчого визнання правового статусу кримських татар. Водночас політика окупаційної влади спрямована на

придушення проукраїнської позиції кримськотатарського народу, переслідування його моральних авторитетів та боротьбу з іншими поглядами на розвиток їхнього народу. Слід констатувати, що становище кримських татар на теренах півострову після його окупації Росією у 2014 р. погіршилось. Зокрема, що стосується гуманітарної політики, перш за все освіти, спостерігається тенденція до скорочення кількості учнів, які отримують освіту кримськотатарською мовою. Особливо ганебною є політика по переслідування представників Менджлісу, який взагалі визнали екстремісткою організацією, та кримських татар, які не згодні з політикою Росії в Криму щодо корінного народу.

Інформація про автора

Євгеній Ткаченко, кандидат юридичних наук,

Доцент, кафедра конституційного права України, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

ye.v.tkachenko@nlu.edu.ua 0000-0003-2510-5362